

до Флорівського Успенського монастиря. До монастиря на Подолі потрапило також і пожегнуте Марією Мазепиною церковне начиння [1, с. 219]. Вознесенський жіночий монастир, яким тривалий час управляла Марія Мазепина, був найстарішим жіночим монастирем, потерпів руйнації. Земельні володіння монастиря були передані до Флорівського монастиря. Разом з усіма маєтностями було перенесено чудотворну ікону Рудненської Божої Матері, яка є національною реліквією України. Дії чудотворної ікони записували у спеціальну книгу, збереглися свідчення про зцілення нею Івана Мазепи та інших гетьманів [2, с. 56]. Після того, як Україна здобула незалежність, ім'я меценатки Марії Мазепиної повернулося з забуття [1, 219].

Отже, можна дійти висновку, що Марія Мазепина мала великий вплив на свого сина і подекуди була втаємниченою в його політичні справи. Жінка не залишалась осторонь проблем своїх дітей, а намагалася їм допомогти. Прикладом може слугувати прихисток своєї доньки Олександри. Мазепа шанував матір та дослухався до її порад. Підтримка та віра матері допомагала гетьманові. У поважному віці жінка продовжувала займатися релігійною діяльністю і повною мірою реалізувала себе у ній. Велику відданість культурній діяльності засвідчують її жертви для розвитку української культури. Важливим є те, що після отримання незалежності ім'я жінки почало згадуватися та не пішло в забуття, адже країна має знати імена тих, хто сприяв розвитку української культури і був відданим цій справі.

Abstract. The article analyzes the life path and activities of Hetman Ivan Mazepa's mother – Maria Mazepina. She was a very influential woman in the political and cultural life of Ukraine in the 17th century. However, today it remains little known to the general public. Keywords: Maria Mazepina, history of Ukraine of the 17th century.

Keywords: Maria Mazepina, history of Ukraine of the 17th century.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сегеда С. Видатні жінки української історії: біограф. нариси на тлі іст. подій. Київ: Балтія Друк, 2020. 260 с.
2. Хижняк З. Українки в історії. Київ «Либідь», 2004. С. 52–56.
3. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник. 2009. 293 с.
4. Таїрова-Яковлева Т. Г. Повсякдення, дозволя і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2017. 184 с.
5. Ковалевська О. Гетьманці. *Український тиждень*. 2010. URL: <https://tyzhden.ua/hetmanshi/>
6. Ковалевська О. Таємниці Козацьких портретів. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2021. 288 с.
7. Кривошея В. В. Степан Мазепа і Білоцерківщина. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2009. № 25. С. 4–6.

УДК: 94(477):[070:323.266]:725.94.059.62(477.74-25)

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ І СУПЕРЕЧКИ НАВКОЛО ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ ІІ В УКРАЇНІ

Ю. Д. Паламарчук, К. І. Мелєкесцев

Анотація. Розглядаючи польські, українські та російські джерела про походження Хаджибею, можна окреслити завдання цієї статті: спростувати російський наратив про первісне значення Катерини ІІ в історії Одещини; розкрити російські пропагандистські наративи, пов'язані з пам'ятником «Засновникам Одеси», а також показати різницю у ставленні громадян України до постаті Катерини ІІ та її ролі в історії Одеси.

Ключові слова: Катерина ІІ, пропаганда, інформаційна війна, інформаційне протистояння, історія України, Одеса, пам'ятник «Засновникам Одеси».

Вступ. Одеса – велике місто, розташоване в південно-західній частині України. Це місто було важливим українським портом: за часів Гетьманату Скоропадського його використовували для транспортування військових вантажів; із 1991 року цей порт використовується для різних сфер (в основному для доставки товарів; навіть під час повномасштабної війни наше портове місто використовується як важливий простір для доставки зерна). Про це свідчать матеріали дослідників історії, журналістів, державних діячів [1; 2; 3; 4].

Мета статті – спростувати російський наратив про первісне значення Катерини ІІ в історії Одещини; розкрити російські пропагандистські наративи, пов'язані з пам'ятником «Заснов-

никам Одеси», а також показати різницю у ставленні громадян України до постаті Катерини II та її ролі в історії Одеси.

Основний розділ. Поселення Коцюбіїв (Хаджибей) було засноване у XIV столітті. У 1400-х роках це поселення використовувалося не тільки як великий стратегічний порт у Чорному морі, але також як важлива оборонна фортеця Кримським каганатом, а потім турецькою Османською імперією протягом тривалого періоду. Польський історик Маріан Кароль Дубецький у своїй книзі «На Кресах і за Крсами: спомини і нариси» дав визначення назви «Хаджибей»: «Хаджибей було названо на честь засновника Кримського каганату Хаджі I Гірея» [5, с. 6]. Сама назва «Коцюбіїв» вперше зустрічається в тексті польського історика-медієвіста Яна Длугоша. Отже, ми можемо зрозуміти, що походження цього портового міста може бути набагато раніше 1415 року [7].

Міфи про походження Хаджибея (Одеси) частково пов'язані зі змінами етнічного складу поселення: до завоювання Російською імперією Хаджибей був населений переважно кримськими татарами, турками та українцями (русинами) [8]. Після завоювання перші дві групи були витіснені, і місто отримало етнічно російське населення, зосереджене навколо бюрократії, що прибула з Московії (хоча головне керівництво міста, як це було зазвичай за часів Катерини, складалося із західноєвропейських авантюристів, включно з інженером Франсуа Сент де Волланом, адміралом Жозепом де Рібасом і Бойонсом, прославленим першим губернатором Одеси за імперської доби Арман-Еммануелем де Вільєро дю Плессі, герцогом де Рішельє). До того ж завдяки політиці російської імперії щодо примусового переселення єврейського населення до західних регіонів імперії «за смоугою осілості» в Одесі спостерігалось швидке та значне збільшення єврейської громади, що зробило її «єврейським містом» у народній культурі України та створило типові стереотипи про Одесу (навіть тоді, коли сьогодні єврейське населення міста становить менше одного відсотка від загальної кількості). Через збільшення етнічного російського та єврейського населення за часів імперії стало важко знайти старі кримські та османські джерела про Хаджибей, імперське завоювання поселення поступово увійшло в загальне розуміння як «заснування Одеси» – настільки, що багатьом питання заснування здалося безспірним. До того моменту, коли відверто промосковський підприємець (зараз перебуває в еміграції через нову підозру в злочинній діяльності) Руслан Тарпан збирав кошти на проєкт відновлення пам'ятника «Засновникам Одеси», мер Одеси Едуард Гурвіц, незважаючи на те, примикаючи до проукраїнської партії «Наша Україна» (пов'язаної з тодішнім Президентом України Віктором Ющенком), святкував «відновлення історії міста з пам'ятником». Незважаючи на те, що Президент Ющенко виступав проти ідеї встановлення пам'ятника Катерині II, він не намагався вплинути на свого однопартійця, мера Гурвіца, щоб той не встановлював славнозвісний пам'ятник «Засновникам Одеси» [9].

Водночас у промосковських дослідженнях з історії, які фокусуються на ідеї тривалості та органічності так званої «Новоросії», статус домосковської історії Хаджибею навмисно применшується, начебто через те, що під час російсько-турецької війни невеличка фортеця була взята військами Російської імперії, а потім у 1794 році на цьому місці за бажанням імператриці Катерини була засновано місто [10].

Продовжуючи розгляд московської версії походження міста, слід згадати і про видання новин, які пишуть про пам'ятник імператриці Катерині II у сьогоdnішній Одесі. Одне з джерел пише: «...Це місце від Бога дано Росії...» 220 років тому, 27 травня 1794 року Катерина II підписала указ про будівництво Одеси... З часом Одеса стала не тільки великим економічним центром, а й місцем унікальної культури і навіть особливого міського діалекту. 27 травня 1784 року Катерина II підписала перший генеральний план Одеси: з цього моменту почалася історія одного з найважливіших морських портів на Чорному морі» [11]. Отже, тут ми бачимо типовий постулат сучасної московської пропаганди, де репрезентують лише «російську спадщину» міст українського півдня, ігноруючи попередню історію поселення. Отже, як уже згадувалося вище, цим «типичним постулатом» тут можуть бути слова про Катерину як «єдину засновницю Одеси», знову ми бачимо, що російська пропаганда заплющує очі на факти про більш давнє існування цього міста як міста «Хаджибей».

Отже, переглянувши весь текст вищезгаданої статті, ми можемо знайти таку суперечливу інформацію про так званий Новоросійський край: «Розвиток Новоросії почався тут, коли почали селитися російські та частково німецькі колоністи... Смерть Павла у 1801 році стала початком періоду бурхливого зростання Одеси. Олександрівський уряд бачив у цьому місті великі перспективи – не тільки для вивезення товарів з Воліні, Поділля...» [11]. Тож тут ми можемо побачити кілька типових моментів, так званих «основних меседжів» російської пропаганди. Перший полягає в тому, що освоєння всіх територій цього «Новоросійського краю» (як пишуть російські історичні джерела – це вся південна частина України) відбувалося лише за часів імперії Романових, мовляв, до того тут не проживали люди; ігноруються попередні кримські, ногайські, українські, болгарські, гагаузькі, волоські, молдовські, турецькі, грецькі поселення. Отже, тут ми бачимо типову російську пропаганду: «розвиток всього був лише завдяки російським царям», і це твердження є неправильним, тому що якщо ми розглянемо ранні джерела з історії Одещини, як-от робота Яна Длугоша, ми можемо побачити, що ці території вже давно були заселені.

Друге хибне твердження, що Одеса завжди була історичною частиною «Російської імперії» – сьогоднішньої «Російської Федерації». До того ж цінним свідчення імперського нарративу про місце Одеси у так званій «Новоросії» може бути стаття з вебсайта «Atlantic Council»: «Важливо те, що Путін посилався на Катерину Велику у своїх спробах надати історичне виправдання для вторгнення в Україну та захоплення Одеси. У подібний спосіб офіційні особи Кремля та ставленики режиму активно відродили термін «Новоросія» («Новоросія»), який був придуманий під час правління Катерини для позначення її імперських володінь на півдні України. У районах України, окупованих російськими військами, спадок Катерини використовувався для узаконення претензій Кремля. Це частина свідомої спроби змінити оптику вторгнення і зобразити Росію як визволителя, а не агресора» [12].

Ми бачимо, що сама Одеса відіграє велику роль в антиукраїнській російській пропагандистській кампанії. Використовуючи типові для них методи показу «справжньої сторони історії», москвити знову і знову намагаються сказати, що не лише Одеса чи Новоросія завжди були частиною «єдиної та невідомої», але і вся Україна – неіснуюча країна: без історії, культури, минулого і навіть майбутнього в незалежності.

Спостерігаючи за «темою Новоросії» в російській пропаганді та переглядаючи історичні факти, «проект Новоросії» було створено ще за правління імператриці Катерини II; логічно було б дослідити це питання: коли був споруджений пам'ятник «Засновникам Одеси»? У вересні 1892 року проект цього пам'ятника, створений українським архітектором Юрієм Дмитренком, було затверджено під назвою «Пам'ятник імператриці Катерині II в місті Одесі» [13]. Скульптурні моделі розробив петербурзький художник Михайло Попов. Спочатку цей пам'ятник був пов'язаний лише з імператрицею Катериною II у 1900 році (тоді був побудований перший варіант цього пам'ятника) [14]. Але під час революції (1917–1918 рр.), коли Одеса перебувала під владою УНР, цей пам'ятник накрили полотном для майбутнього винесення. Під час Акту зняття УНР пам'ятника Катерині II в Одесі УНР мали знести цей пам'ятник без будь-яких пошкоджень [15]. За радянської влади пам'ятник демонтували, залишилися лише голова статуї імператриці Катерини II. Частина імператриці (голова) зберігалася в краєзнавчому музеї. Від пам'ятника на площі залишився лише постамент, який став короткочасним «сприутком» для поруддя Адама Міцкевича, потім Карла Маркса. Однак після одного зі штурмів 1920-х років статуя впала, і більше десяти років на її місці простояв порожній постамент. Після захоплення Одеси румунськими військами в 1941 році планувалося встановити пам'ятник Адольфу Гітлеру («Катеринський» сквер перейменували на «Гітлерівський»). Але до кінця війни вони не дожили. 28 жовтня 1965 року площа отримала нову назву Потьомкінська. На місці колишнього пам'ятника Катерині споруджено пам'ятник «Броненосцю Потьомкіну від нащадків» [13]. А потім у пострадянські часи незалежності України пам'ятник «Засновникам Одеси» був відбудований у 2007 році за проектом Тарпана Руслана, який передбачав реконструкцію Катерининської площі в Одесі [16]. Як зазначалося раніше, у 2007 році Руслан Тарпан створив проект реконструкції цього пам'ятника. Перед офіційною «реконструкцією» цього пам'ятника у 2007 році Едуард Гурвіц (мер Одеси) стверджував, що одесити

виступають за реконструкцію пам'ятника. «Це відновлення історичної справедливості», – сказав Едуард Гурвіц [17].

Отже, якщо говорити про Руслана Тарпана, він тривалий час був депутатом Одеської міської ради, за роки роботи в одеській владі намагався реалізувати проросійські проекти (проект «Реконструкції Катерининської площі в Одесі»). Зважаючи на ситуацію 2022 року з Русланом Тарпаном, ми можемо згадати, що з 2017 року Національна поліція України розшукує Руслана Тарпана через корупційні скандали під час його роботи в Одеській міській раді [18]. Отже, проглянувши ситуацію щодо Руслана Тарпана, промосковський корумпований чиновник у розшуку; ми можемо зрозуміти, чому походження статуй було суперечливим. Тож ситуація його роботи у міській раді, як і корумпованого проросійського політика, також вплинула на основні негативні думки щодо самого пам'ятника.

Чому ж пам'ятник «Засновникам Одеси» викликає такі суперечки? Справа в непростому минулому імператриці Катерини II і для Одеси, і для України загалом. У випадку Одеси, загальні регіональні міфи вважали імператрицю Катерину II та інших діячів кінця XVIII ст. засновниками міста, незважаючи на те, що походження поселення було набагато давнішим.

Хоча пам'ятник «Засновникам...» був збудований ще за часів Російської імперії (попри те, що вони знали про невідповідність «заснування»), а потім зруйнований радянською комуністичною владою, навіть протягом радянської доби в краєзнавстві та фольклорі міста зберігався міф про ключову роль імператриці в заснуванні міста [19]. Отже, багато одеських письменників стали розглядатися як «одеська школа російської літератури» в пізньому імперському та радянському періодах, пишучи про Одесу як про «унікальне російське місто» [20; 21].

Український письменник Олександр Гончар зазначав, що його колега Валентин Катаєв (походив з Одеси) прямо говорив про те, що російські імперські генерали «створили» Одесу. Гончар процитував Катаєва, якого на той час вважали одним із найплідніших одеських письменників: «Чому Одеса це Україна, якщо її, як і Херсон, заснували царські генерали? Українські хутори там були раніше? Тим гірше для них!» [22]. До того ж радянський письменник відмовлявся навіть вимовляти слово «Україна», говорячи про територію УРСР, використовував лише термін «південь Росії» [22].

Але які причини національного скандалу щодо пам'ятника Катерині II в Україні, якщо в Одесі він донедавна вважався непоганим і відповідав місцевим уявленням про історію? Справа в тому, що для українських національних міфів Катерина II є головною «лиходійкою». Незважаючи на те, що кілька попередніх російських імператорів намагалися забрати різні права та привілеї, якими користувався васальний стан козацької Гетьманщини України, навіть найбільш радикальний правитель, Петро I, не наважився відкрито анексувати козацьку Україну. Однак імператриця не тільки анексувала козацьку Гетьманщину, обіцяючи українській козацькій старшині рівні права з московською шляхтою, але в 1775 році війська Російської імперії зруйнували Запорізьку Січ і завоювали її володіння, розташовані на півдні України, вигнавши січових козаків або до Османської імперії, або переселивши на Кубань, або ув'язнивши на крайній півночі. Після 1775 року в Україні була встановлена російська система кріпосного права, яка перетворювала нешляхетських вільних хліборобів і батраків на кріпаків, яких можна було купувати, продавати, примушувати до будь-якої праці чи торгівлі та карати відповідно до волі пана. До того ж імперський уряд Катерини II розпочав політику «русифікації», вважаючи, що українці були проблематичними через свою «спорідненість до республіканського правління» та «бажання бачити себе окремим народом від великоросів» [23, с. 48–49]. Імператриця, сама німкеня за походженням, вважала це найбільшою проблемою для Російської імперії, пишучи у своєму листі до іншого дворянина, що «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія за своєю суттю є губерніями, які керуються підтвердженими їм привілеями, і порушувати їх, відмовляючись від усіх раптом було б дуже непристойно, але продовжувати називати їх іноземцями і ставитися до них на цій підставі – це більше, ніж помилка, і точно можна назвати дурістю. Ці губернії, як і Смоленську, треба якомога м'якшими засобами зросійшити. Це було б досить легко, якби розумні люди були обрані губернаторами в цих провінціях; а коли гетьмана малоросійського вже не буде, тоді треба старатися зробити так, щоб і саме ім'я гетьманів було назавжди забуте» [24].

Такі дії зневажали Катерину II в очах як українського селянства, так і багатьох інтелектуалів, стурбованих зникненням української держави, впровадженням антиукраїнських законів. Пам'ять про правління Катерини II стала болючою частиною української історичної пам'яті, про яку згадується не лише в історичних оповідах, а й пишуть поети, письменники та інші майстри мистецтва. Водночас відібрані імператрицею у Запорізької Січі землі стали об'єктом не лише переселення, а й масових пропагандистських кампаній в імперську добу. Пропагандистська кампанія намагалася викреслити з історичної пам'яті всі сліди козацьких поселень і адміністрацій (паланок), щоб жителі великих міст відчували, що всі вони «засновані російськими імператрицями та імператорами». Подібна ситуація сталася з османським / кримським Хаджибеєм. Це призведе до встановлення культурного конфлікту, де українцям в Одесі доведеться вибирати між наративом «регіональної гордості», який вшановував Катерину II як засновницю міста, і національною ідентичністю.

Цей конфлікт був готовий для використання Москвою, засновуючи в Одесі різноманітні організації, які прославляли минуле російської імперії та пов'язували з ним ідентичність міста. Сам дітяч кремля Путін узяв за риторичку про те, що Одеса – це місто, побудоване імператрицею Катериною II, а отже, російське місто [25; 26]. Надалі риторика Путіна призвела до перетворення суперечки навколо пам'ятника «Засновникам Одеси» з внутрішньоукраїнської дискусії на міжнародну тему з такими політиками, які раніше підтримували пам'ятник, як-от чинний мер Одеси Геннадій Труханов, який змінив свою думку: від захисту пам'ятника як «частини історії Одеси» у травні 2022 року до заяви про те, що він сам проголошує за його зняття [27]. Питання було особливо активізовано заявами Путіна 2022 року про «Катерину і російське місто», коли він заявив, що «українські націоналісти» ніколи не могли наважитися зняти пам'ятник, ще більше пов'язуючи це з інтересом Москви до України [28].

У вересні–жовтні 2022 року Одеська міська рада оголосила онлайн-голосування, яке було пов'язане з можливим демонтажем пам'ятника «Засновникам Одеси» з площі. До участі в цьому голосуванні допускалися лише особи з-поміж населення територіальної громади Одеси, які досягли 18 років. Так, у цьому голосуванні взяли участь 7 796 громадян – 3 914 проголосували за знесення пам'ятника, 2 816 – за те, щоб пам'ятник залишився в Одесі. Отже, бачимо, що питання про те, знімати пам'ятник чи ні, стало дискусійним [29].

Висновки. Російська пропаганда все ще глибоко пов'язана з історією України. Як уже згадувалося раніше, ще у 2007 році, у часи, коли на українську історію вплинув російський міф про «справжніх засновників і предків нинішньої України», в українському місті Одеса було споруджено пам'ятник із назвою «Засновникам Одеси». У 2022 році ситуація навколо значення Катерини II в історії Одещини змінилася (пам'ятник «Засновникам Одеси» перенесли). Тому можна сказати, що навіть після знищення цього пам'ятника наступна наша «битва» буде пов'язана з так званим впливом «імперського минулого» на існування не тільки Одеси, а й незалежної України взагалі.

Abstract. Considering the Polish, Ukrainian and Russian literature about the origin of Hacıbey, the tasks of this article became: to refute the Russian narrative about the foremost importance of Catherine II in the history of Odessa; to reveal the Russian propaganda narratives related to the «Founders of Odessa» monument, as well as to show the difference in the attitude of Ukrainian citizens to the figure of Catherine II and her role in the history of Odessa.

Keywords: Catherine II, propaganda, information war, information warfare, history of Ukraine, Odessa, monument to the «Founders of Odessa».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончарук Т. Пропозиції створення «вільної гавані» в Одеському порту за часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. (за матеріалами місцевої преси). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 22. Одеса: Друкарський дім, 2017. 294 с. С. 85–97.
2. Головний порт Чорного моря. *Mintrans.news*. URL: <https://mintrans.news/porty/golovniy-port-chornogo-morya>
3. Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 2. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. С. 353–396. URL: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc/10doc.php>
4. Мурадова А. За ініціативою Зеленського вже третє судно покинуло порт Одеси. *Новини Live*. 9 грудня 2022. URL: <https://odesa.novyny.live/po-initiative-zelenskogo-uzhe-trete-sudno-pokinulo-port-odessy-67391.html>

5. Dubiecki M. Na kresach i za kresami: wspomnienia i szkice. Kijów–Warszawa, 1914. URL: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=3256&from=FBС>
6. Jakowicki W. Przewodnik po Odessie (z planem miasta) i opis podróży z Warszawy do Odessy. Warszawa 1910.
7. Długosz J. Historiae Polonicae libri XII. Lipsiae, 1711. P. 367. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=EnvqRZPbETUC&hl=uk&pg=RA2-PA367#v=onepage&q&f=false>
8. Ruthenians. *Encyclopedia of Ukraine*. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CR%5CU%5CRuthenians.htm>
9. Кириленко П. Як в Одесі пам'ятник Катерині II встановлювали. *Думська*. 10 листопада 2020. URL: <https://dumskaya.net/post/yak-vstanovlyuvai-pamyatnik-katerini-ii-u/author/>
10. Третьяк А. И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы. 2-е изд., испр. и доп. Одесса: Оптимум, 2012. С. 26. 195 с.
11. «Сие место дано от Бога России золотым источником». *Gazeta.ru*. URL: https://m.gazeta.ru/science/2014/05/27_a_6049501.shtml
12. Goncharenko O. Odessa rejects Catherine the Great as Putin's invasion makes Russia toxic. *Atlantic Council*. November 14, 2022. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/odessa-rejects-catherine-the-great-as-putins-invasion-makes-russia-toxic/>
13. Артимішин П. Прошчавай, Катерино! *Локальна історія*. 25 листопада 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/proshchavai-katerino-istoriia-skandalnogo-pamiatnika-v-odesi/>
14. Богданович О. В. Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918). К 160-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти (2-е изд., перераб. и доп.). Одесса: Астропринт, 2018. 164 с.
15. Історичний протокол про демонтаж пам'ятника Катерині II в Одесі, – ФОТО, ДОКУМЕНТ. *048 Саїт міста Одеси*. URL: <https://www.048.ua/news/3493223/istoricnij-protokol-pro-demontaz-pamatnika-katerini-ii-v-odesi-foto-dokument>
16. Памятник Екатерине в Одессе откроют в субботу. *Gazeta.ua*. 24 октября 2007. URL: <https://gazeta.ua/ru/articles/life/pamyatnik-ekaterine-v-odesse-otkroyut-v-subbotu/188298>
17. Каландирець П. Цариця Катерина таки буде в Одесі. *Радіо Свобода*. 29 серпня 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/968779.html>
18. Макаренко І. НАБУ такі оголосило одеського втіачка Руслана Тарпана у міжнародний розшук. *UNN*. 2 листопада 2021. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1950595-nabu-taki-ogolosilo-odeskogo-vtikacha-ruslana-tarpana-u-mizhnarodniy-rozshuk>
19. Історія Одессы. Краткая история города. URL: http://odessaguide.net/history_short.ru.html
20. Творчество писателей Одесской школы. URL: https://myfilology.ru/russian_literature/russkaya-i-sovetskaya-literatura-xx-xxi-vekov/tvorchestvo-pisatelej-odesskoj-shkoly/
21. Чухлиб Т. Прошай, моя Одесса... или Почему в Украине уже есть памятники Екатерине II и Петру, но еще нет монументов Гитлеру и Сталину? *День*. 7 вересня 2007. URL: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/proshchay-moya-odessa> (дата звернення 15.07.2015).
22. Гончар О. Щоденники. Том II. 2003 р., с. 506. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001875
23. Мелекесцев К., Темірова Н. Політика зрості України та інших європейських територій Російської імперії: порівняльний аналіз. *Емінак: науковий щоквартальник*. № 2(38), Aug. 2022, С. 43–57, DOI: 10.33782/eminak2022.2(38).580.
24. Письмо Екатерины II князю Александру Вяземскому по поводу его назначения на должность генерал-прокурора Сената. *Сборник русского исторического общества*. Т. 7. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1871. С. 348.
25. Long K. Weak Strongman: The Limits of Power in Putin's Russia. *Wilson Center*. URL: <https://www.wilsoncenter.org/event/kennan-long-view-series-weak-strongman-limits-power-putins-russia>
26. Пять громких заявлений Путина об истории Украины, *BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine
27. Труханов щодо пам'ятника Катерині II: «Ця частина історії Одеси, однак це потребує переосмислення». *ІНТЕНТ*. 14 травня 2022. URL: <https://izbirkom.org.ua/news/politika-8/2022/truhanov-shodo-pamyatnika-katerini-ii-ce-chastina-istoriyi-odesi-odnak-ce-potrebuje-pereosmyslennya/>
28. Заперечення суверенітету України Путіним несутісне з серйозними переговами. *Радіо Свобода*. 28 жовтня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-isw-promova/32105180.html>
29. Завершилось онлайн-голосування щодо долі пам'ятника «Засновникам Одеси». *Департамент інформації та цифрових рішень Одеської міської ради*. 20 жовтня 2022. URL: <https://www.omr.gov.ua/ua/news/230334>